

2. PROGRAM REHABILITACIONOG PROCESA

Terapeutski program rehabilitacije štićenika Centra podrazumijeva organizovanu, plansku, sistematsku i kontinuiranu primjenu terapija određenih programom rada Centra. Program rehabilitacionog procesa štićenika u Centru je vremenski ograničen i određen. Taj rehabilitacioni proces traje 12 mjeseci. Nakon ovog perioda, ukoliko to stručni tim Centra utvrdi i odobri, moguće je produženje boravka štićenika do 6 mjeseci. U tom periodu štićenik ima status asistenta i zadatak mu je da pomaže u radu odgajatelja, direktno pomaže novim štićenicima, kao i onima koji su već u Centru. Po isteku rehabilitacionog perioda (12 + 6 mjeseci), štićenici bivaju sposobni za vraćanje u društvo kao rehabilitirane osobe. Odluku o konačnom otpuštanju donosi stručni tim Centra propisujući odgovarajuće otpusne listove, kao i upute za nastavak procesa van Centra.

Štićenik se nalazi dobrovoljno u Centru i napušta ga po završetku programa odgojnog i rehabilitacionog procesa Centra. Neophodno vrijeme boravka u Centru sastoji se od minimalno osamnaest mjeseci i maksimalno dvadeset četiri mjeseca. Rok boravka može biti produžen u slučaju da osoblje smatra to neophodnim razmatrajući prije svega motivaciju i stanje samoga štićenika.

Štićenik ne može biti zadržan u Centru protiv svoje volje. U slučaju da se pojavi želja za prekidom rehabilitacionog procesa, terapeutski tim Centra će, zajedno sa štićenicom, pokušati pronaći razlog ostanka u Centru. Ako se njegova namjera ne mijenja, njemu se omogućuje napuštanje Centra.

U toku terapeutskog programa rehabilitacije ovisnika svaki štićenik prolazi kroz tri etape rehabilitacionog procesa: adaptacija, rehabilitacija i resocijalizacija. Sve tri ove etape su vremenski određene i ograničene.

Adaptacija je prva etapa i ona traje prva 2-3 mjeseca štićenikovog boravka u Centru. Ona se dalje može razgraničiti na periode klasične adaptacije (traje prvih 15 dana) i na period izolacije (koji traje do 3 mjeseca).

Rehabilitacija je druga etapa i traje 5-6 mjeseci (od 3. do 9. mjeseca štićenikovog boravka u Centru). Najbitnija je u odgojnom procesu štićenika, te joj je zbog toga posvećeno mnogo vremena i posebna pažnja.

Resocijalizacija je treća etapa i traje posljednja 2-3 mjeseca, odnosno etapom resocijalizacije se smatra i dodatni period od 6 mjeseci koji određuje stručni tim Centra. Također je veoma bitna jer se bazira na pripremanju štićenika za povratak u društvo, u staro socijalno okruženje. Rad sa štićenicom u ovoj etapi rehabilitacionog procesa upravo je usmjeren na izgrađivanju zdrave socijalne ličnosti koja će moći podnijeti svaku situaciju sa kojom se susretne po završetku rehabilitacionog procesa i napuštanju Centra.

Rehabilitacioni proces u Centru je zasnovan na primjenjivanju rehabilitacionih terapija. Svaka od pojedinih terapija ima svoju posebnu i konkretnu svrhu i zadatak, a sve terapije istovremeno teže jedinstvenom cilju (potpuna rehabilitacija štićenika te njihovo vraćanje u društvo kao socijalno i emocionalno zrelih ličnosti). Rehabilitacioni proces odvija se uz pomoć radne, duhovne, psihološke i terapije kroz slobodno vrijeme (slobodne aktivnosti).

Intenzitet, trajanje kao i vrsta terapija koja će se provoditi u toku rehabilitacionog procesa, odnosno u toku tri etape rehabilitacionog procesa, zavisi od ličnosti osobe (psihofizičkih osobnosti), stanja u kakvom je došao u Centar, faktora koji su uvjetovali pojavu zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, vrste i perioda konzumiranja psihoaktivne supstance, od vremena koje je štićenik proveo u Centru, od njegovog individualnog napretka, volje, motivacije i psihofizičkog i socijalnog razvoja ličnosti.

3. TERAPIJE REHABILITACIONOG PROCESA

Proces rehabilitacije štićenika u Centru podrazumijeva primjenu i korištenje terapija rehabilitacionog procesa. Terapije su određene programom rada Centra i one su sredstvo za postizanje krajnjeg cilja Centra. U toku rehabilitacionog procesa (18 mjeseci), primjenjuju se sve propisane terapije prema utvrđenom programu. Nijedna terapija, sama po sebi, ne smije postati cilj rehabilitacionog procesa, već samo sredstvo pomoću kojeg se teži postići glavni cilj Centra.

3.1. RADNA TERAPIJA

Radna terapija podrazumijeva cjelodnevnu organizaciju radnih aktivnosti unutar Centra. Grupe štićenika dobijaju različita radna zaduženja u toku dana i od njih se zahtijeva adekvatno, racionalno i, prije svega, temeljito, ispravno i odgovorno obavljanje svih aktivnosti. Cilj ove terapije je navikavanje štićenika na život pod obavezama, navikavanje na stil života unutar kojeg postoji jedan poseban red i organizacija radnih navika potrebnih za stvaranje uvjeta za život.

Radna terapija u prvom dijelu rehabilitacionog procesa omogućava štićenicima da, kroz svakodnevne radne aktivnosti, pokušaju zaboraviti periode konzumiranja narkotika. To je veoma bitna karakteristika ove terapije jer je posebno važno, u prvom dijelu rehabilitacionog procesa, kod štićenika promijeniti način svakodnevnog razmišljanja od onog koji je bio usmjeren samo na pronalaženje i konzumiranje narkotika do razmišljanja o zadovoljavanju svakodnevnih normalnih ljudskih potreba. U kasnijim etapama rehabilitacionog procesa radna terapija dobija svoju drugu dimenziju, a to je navikavanje osobe na život u kojem postoje radne navike, obaveze, gdje je potrebno poštivati određeni red u odnosu na organizaciju svakodnevnog života. Također, radnom terapijom se omogućava da štićenici nauče raditi poslove koje inače nisu znali raditi i da ih kao takve mogu primjenjivati i koristiti po izlasku iz Centra i povratku u radno i životno okruženje.

Nekoliko je radnih aktivnosti koje se provode u Centru:

- održavanje čistoće unutrašnjih prostorija Centra,
- održavanje čistoće kruga Centra,
- stočarstvo,
- poljoprivredna proizvodnja,
- izrada drvne i betonske galanterije,
- rad u kuhinji,
- druge radne aktivnosti.

Konkretnije određenje pomenutih radnih aktivnosti predstavlja sljedeće:

- a) Održavanje čistoće unutrašnjih prostorija Centra; ova radna aktivnost podrazumijeva organizirana čišćenja kompletne unutrašnjosti Centra - kuhinje i restorana, mesdžida, kancelarijskih prostora, spavaonica, sobe za odmor, stepeništa. Kompletna, tzv. generalna, čišćenja se obavljaju svake nedjelje, ali se može provoditi i svakodnevno čišćenje po potrebi.
- b) Održavanje čistoće kruga Centra; podrazumijeva adekvatno održavanje prostora u krugu Centra – čišćenje i pranje pločnika, održavanje travnjaka, u zimskim uvjetima čišćenje snijega i druge slične aktivnosti.
- c) Stočarstvo; ova radna aktivnost podrazumijeva pravilnu brigu oko stoke, a to dalje znači pravilnu ishranu, čuvanje po pašnjacima, briga za mlijeko i mliječne proizvode, briga za njihovo zdravlje i rasplod (kontaktiranje veterinara kada je potrebno).
- d) Poljoprivredna proizvodnja; široki spektar radnih aktivnosti koje podrazumijevaju:
 - rad u plastenicima (uzgoj raznog povrća),
 - briga oko voćnjaka (sadnja stabala voća, pravilna briga oko njihovog rasta i razvoja, briga oko plodova voća),
 - rad na njivama (obrađivanje zemljišta, sijanje određenih poljoprivrednih kultura i žitarica – krompir, kukuruz - kao i briga oko istih, rad na sabiranju sijena za zimnicu),
 - druge slične aktivnosti iz ovog područja djelovanja koje će se obavljati zavisno od potrebe Centra.
- e) Izrada drvne i betonske galanterije podrazumijeva korištenje adekvatnog alata za obradu drveta, izrada predmeta od drveta, a također ova vrsta radne aktivnosti podrazumijeva i korištenje građevinskog materijala u svrhe dobijanja betonske galanterije (betonska ograda, betonski pločnici itd.),
- f) Posebna radna aktivnost su radovi u kuhinji i podrazumijevaju uključenost u sve aktivnosti u okviru kuhinje – spremanje i serviranje jela (doručak, užina, ručak i večera), pranje posuđa, održavanje čistoće kuhinje i restorana, briga oko namirnica (evidencija trošenja namirnica, pravljenje spiska potrebnih namirnica, izvješćivanje nadređenih o potrebnim namirnicama itd.),
- g) Povremene radne aktivnosti koje se organiziraju u skladu s potrebama Centra.

3.2. DUHOVNA TERAPIJA

Govoreći o duhovnom razvoju, duhovnom napretku čovjeka uopće, mi kažemo da je duhovni napredak zapravo moralni napredak čovjeka i sve ono što taj moralni napredak podrazumijeva. Naravno da postoji različitih tumačenja o tome šta ta moralnost, odnosno duhovnost predstavlja jer to je pojam o kojem su raspravljali znanstvenici različitih zanimanja počev od filozofa, pedagoga, psihologa pa do različitih religijskih objašnjenja. Svi oni duhovnost i moralni napredak čovjeka posmatraju kroz svoju prizmu, imaju svoje viđenje značenja tog pojma i objašnjavaju taj pojam na svoj način. Tako će filozof Hegel npr. reći da duhovnost treba posmatrati kao težnju za primicanjem određenom stanju uma, duha, svijesti i samosvijesti, primicanju nečemu transcendentnom, "onomu što je istinito", "apsolutnoj stvari", a sve to (primicanje i težnja) bazirani su na moralnoj svijesti, odnosno moralnoj supstanci, a suština te moralne supstance nije ništa do ona sama, biće za sebe koja je upravo zbog toga istinita.

Veoma slično razmišljanju filozofa je i religijsko shvatanje duhovnosti u užem smislu. Suština religijskog shvatanja duhovnog razvoja i napretka je težnja za postizanjem što moralnije osobe, osobe koja se drži svih ili većine religijskih propisa i koja će, ponašajući se tako, dospjeti do obećane nagrade. Duhovnost u religijskom smislu podrazumijeva razvijanje i jačanje snage duhovnog zadovoljstva u svim porama ljudskog života.

Duhovna terapija u programu rada Centra predstavlja taj duhovni, odnosno moralni napredak čovjeka. Ovdje je duhovnost određena religijskim stajalištem, a cilj je da se provođenjem duhovne terapije kroz proces rehabilitacije osigura štíćenicima da pronađu smisao života, da budu zadovoljni sobom i svojim životom, da u svoj stil života uvedu jedan smisao i raspored, da im dan ne bude određen stalnom i neizvjesnom borbom između života i smrti. Duhovna terapija omogućava štíćenicima pravilnu organizaciju života i uspješno odvikavanje od svih poroka koje društvo svakodnevno nudi čovjeku. Ova im terapija pomaže da u svoj vrijednosni sistem unesu stavove i poglede na život koji će im pomoći da se potpuno rehabilitiraju i da spriječe ponovno uzimanje narkotika (recidiv).

Kroz proces duhovne terapije omogućava se štíćenicima uvid u osnove religijskog vjerovanja, prihvatanje i poštivanje svih religijskih načela i organizaciju života prema tim načelima. Cilj ove terapije je organizacija života prema pravilima religije i istovremeno, primjenjujući takav način života, štíćenici upoznaju potpuno novu organizaciju i stil vođenja života, stil života u kome je unaprijed određeno šta je dozvoljeno a šta ne, šta treba činiti da bi se postigla životna harmonija i zadovoljstvo, a čega se treba kloniti da bi se izbjegao neuspjeh i nezadovoljstvo u životu. Prakticiranjem svih odrednica duhovne terapije omogućava se lakši prolazak kroz proces rehabilitacije kao i sprečavanje ponovnog uzimanja narkotika (recidiv). Ova terapija konkretno predstavlja sljedeće:

- sa novim štíćenicima potreban je rad na upoznavanju sa vjerom (ukoliko se ustanovi da štíćenik nema uvid u osnove vjere). Unutar ovog perioda radi se na tome da se štíćenik upozna sa osnovama potrebnim za pravilan uvid u područje religije (šta je vjera, ko je vjernik, dužnosti vjernika itd.), sa

osnovnim kur'anskim surama, teorijsko i praktično podučavanje svih vjerskih obreda, posebna pažnja se posvećuje namazu kao osnovnom ibadetu i njegovim propisima (gusul, abdest, propisna odjeća itd), zikru (veličanje Boga dž.š.),

- sljedeća etapa unutar ove duhovne terapije je učenje kur'anskog pisma (sufara). Ovaj proces bi trebao trajati jedan mjesec i unutar tog procesa potrebno je temeljito preći sva slova arapskog pisma i preći kompletnu sufaru. Istovremeno s ovim dijelom, u ovom procesu se nastavlja sa dubljim ulaskom u pitanja vjere, detaljniji uvid u sve etape vjerskog života i usvajanje moralnih vrijednosti,
- posljednja etapa je uvod u učenje Kur'ana a istovremeno s time i upoznavanje s tedžvidom (pravilno učenje Kur'ana). Kroz vjerski način organizacije života nastoji se postići smanjenje svih negativnih pojava i reakcija kod štićenika (pomaže se u sprečavanju ispoljavanja ljutnje prema drugim osobama, bijesa, agresivnosti kao negativnih načina reagovanja u frustracionim prilikama). Prema potrebi se i dalje organizuje upoznavanje sa vjerskim načinom života.

3.3. PSIHOLOŠKA TERAPIJA

Ova terapija obuhvata stručni psihološki rad sa osobama ovisnim o psihoaktivnim supstancama. Taj rad provodi stručno lice (pedagog, psiholog, socijalni radnik) i cilj ovog vida terapije je upoznavanje sa psihičkim životom osobe ovisne o psihoaktivnim supstancama kao i primjena tih saznanja u pravcu rehabilitacije ličnosti.

Ovaj vid terapije podrazumijeva svakodnevno praćenje napretka štićenika i obuhvata:

- a) Upoznavanje karaktera, temperamenta, emocija i drugih osobina štićenika,
- b) Kompariranje napretka/nazadovanja u određenim vremenskim periodima (period prije dolaska u Centar, u odnosu na prve dane prilikom dolaska u Centar, u sedmičnim intervalima, mjesečnim intervalima itd),
- c) Upoznavanje sa stanjem prije dolaska u Centar i njihovog tadašnjeg načina života (ranija lična historija, seksualna historija, odnos prema roditeljima, vršnjacima, odnos prema školi, imati uvid u način provođenja jednog dana u periodu prije dolaska u Centar, odnosno u periodu konzumiranja psihoaktivnih supstanci, radne i higijenske navike),
- d) Testiranje i evaluacija postignuća štićenika radi uvida u cjelokupno stanje štićenika u pogledu intelektualnih funkcija, socijalnih odnosa, emocija i emocionalne inteligencije, fizičke sposobnosti, a primjenom specijaliziranih testova inteligencije, testova sposobnosti, testova ličnosti i testova socijalne prilagođenosti.

- e) Posmatranje njihovog svakodnevnog ponašanja, raspoloženja, odnosa sa ostalim štićenicima, sa uposlenicima kao i registriranje svih bitnih promjena.

Sve potrebne informacije, odnosno psihološku procjenu, stručno lice u ovom procesu terapije prikuplja koristeći kombinacije sljedećih tehnika psihološke procjene:

- Tehnika intervjuja, koja se dalje sastoji iz dva dijela: psihijatrijske istorije i ispitivanje mentalnog statusa,
- Anketiranje, koje podrazumijeva popunjavanje određenih anketnih listića a na osnovu kojih je moguće uvidjeti stanje štićenika,
- Testiranje ispitanikovog socio-emocionalnog i intelektualnog nivoa specijaliziranim testovima,
- Slobodno posmatranje štićenika (opservacija) u njihovim svakodnevnim aktivnostima (za vrijeme obroka, u toku radnih aktivnosti, u toku slobodnog vremena, sportskih aktivnosti itd.).

3.4. SLOBODNO VRIJEME KAO TERAPIJSKI PROCES

Omogućava štićenicima Centra da svoje slobodno vrijeme provode prema svojim interesovanjima i željama, ali prema utvrđenim pravilima, redu i organizaciji Centra. Ovim vidom terapije omogućava se štićenicima da određeni dio vremena provode shodno svojim interesovanjima a u skladu s organizacijom Centra. Time se može ostvariti uvid u interese pojedinih štićenika, a što je bitno za dalji rehabilitacioni i resocijalizacijski tretman.

U toku ove terapije možemo govoriti o nekoliko njenih karakterističnih oblika djelovanja, u kojima se može uočiti odgojni i rehabilitacioni uticaj na štićenike:

- a) obrazovni (edukacijski) oblik djelovanja slobodnog vremena u toku kojeg svaki štićenik ima mogućnost da zadovoljava svoje potrebe za obrazovanjem, znanjem, da razvija pamćenje, mišljenje, potiče na kreativnost. Ovaj oblik djelovanja slobodnog vremena se provodi kroz nekoliko aktivnosti:
 - kroz čitanje različitih knjiga religioznog, tehničkog i naučnog karaktera,
 - kreativno crtanje,
 - gledanje obrazovnog TV programa,
 - samostalno istraživanje okoline i prirode kao i zakonitosti koje u njima vladaju,

- razgovora sa odgovornim osobama u Centru o temama koje ih interesuju,
 - druge slične aktivnosti obrazovnog tipa djelovanja.
- b) sportska karakteristika ovog vida terapije ogleda se u provođenju slobodnog vremena u raznim sportskim aktivnostima kao što su fudbal, košarka, stolni tenis, rekreativno trčanje, treniranje raznih borilačkih vještina i druge sportske aktivnosti. Ovime se pokušava potaći šticeenike na jedan zdravi način provođenja slobodnog vremena, da shvate prednosti sporta u očuvanju zdravlja i da svoje vrijeme podrede ovakvom načinu provođenja,
- c) rekreacijski oblik ove terapije se ogleda u provođenju vremena u vidu odmoranja od svakodnevnih aktivnosti. Ovaj odmor se može realizovati na razne načine kao što su šetanje prirodom, slušanje prigodne muzike itd.

4. ETAPE REHABILITACIONOG PROCESA

Program rehabilitacionog procesa štićenika u Centru je regulisan i određen etapama rehabilitacionog procesa. Tih etapa ima 3 i podijeljene su na sljedeći način: adaptacija, rehabilitacija i resocijalizacija.

4.1. ADAPTACIJA

Adaptacija – (lat: *ad* – k, kod, uz + *aptus* - zgodan prikladan); u običnom govoru upotrebljava se u smislu prilagođavanja, prilagođenosti, preuređenja, privikavanja, podešavanja.

Sa socijalnog stanovišta adaptacija označava skup procesa koji pojedincu omogućuju uspješan život u društvenoj zajednici kroz prihvatanje normi ponašanja i vrijednosti te zajednice. Poželjan je oblik socijalne adaptacije u kome ličnost razumije smisao normi i sistema vrijednosti i prihvata ih zbog uvjerenosti u njihovu korisnost za funkcionisanje zajednice kojoj pripada.

Sljedeće objašnjenje pojma adaptacije pobliže određuje adaptaciju u značenju koji je bitan za shvatanje procesa rehabilitacije Centra, odnosno određuje je kao etapu u procesu rehabilitacije štićenika u Centru. Tako se kaže da su u razvoju pedagogije postojala shvatanja (npr. unutar pragmatističke pedagogije) koja su adaptaciju proglašavali smislom i ciljem odgoja. Naime, suština odgoja, po ovakvim shvatanjima, sastoji se u osposobljavanju svakog pojedinca za prilagođavanje određenoj društvenoj sredini i uvjetima. Pri tome se polazilo od stava da je društvena sredina (njena struktura, odnosi, položaj pojedinca u njoj i sl) nešto izvan i iznad pojedinca i on mora toj sredini, takvoj kakva jeste, da se prilagođava.

Upravo je ovo objašnjenje bitno za shvatanje pojma adaptacije kao etape u procesu rehabilitacije, jer ta etapa podrazumijeva prilagođavanje i prihvatanje uvjeta i organizacije rada Centra, ali istovremeno osposobljavanje štićenika da na pravi način prihvati i prilagodi se određenoj društvenoj sredini i uvjetima koji u njoj vladaju.

Adaptacija predstavlja prvu etapu u procesu rehabilitacije osoba ovisnih o psihaktivnim supstancama. Adaptacija je kategorija koja se u programu rada sa štićenicima Centra odnosi na period od dolaska štićenika u Centar pa do prolaska 3 mjeseca štićenikovog boravka u Centru. Ovaj period karakteriše proces prilagođavanja osobe na uvjete, pravila, kućni red i organizaciju života u Centru kao i upoznavanje štićenika sa odgovornim licima i drugim štićenicima Centra.

Proces adaptacije, u svojoj osnovi, znači vremenski period koji mora proći svaki štićenik da bi mogao ući u sljedeću etapu. To konkretno znači da svaki štićenik mora proći proces prilagođavanja i prihvatanja svih uvjeta, pravila, osoblja i štićenika Centra da bi mogao preći na jednu od sljedećih etapa. Ova etapa je veoma bitna jer se u njoj postavljaju temelji za budući razvoj i napredak.

Etapa adaptacije se može podijeliti na svoje dvije podetape i to:

- klasična adaptacija koja traje prvih 15 dana štićenikovog boravka u Centru i podrazumijeva proces prilagođavanja i navikavanja štićenika na uvjete Centra,
- izolacija je druga podetapa adaptacije i traje do 3 mjeseca štićenikovog boravka u Centru. Ona se nastavlja na prethodnu etapu i predstavlja početak procesa rehabilitacije. Nosi naziv "izolacija" zbog činjenice da u ovom periodu nema kontakata sa vanjskim svijetom. U toku ova tri mjeseca štićenici nemaju pravo na posjetu, nemaju telefonske razgovore sa rodbinom ili prijateljima, nisu dopušteni izlasci iz Centra niti bilo kakvi slični kontakti sa vanjskom okolinom. Svaka informacija koja treba da dođe do štićenika ili od štićenika prema društvu, odvija se preko odgovornih osoba u Centru.

Kada se govori o uticaju terapija na ovu etapu rehabilitacionog perioda, bitno je napomenuti da su ovo počeci rehabilitacionog perioda i da svaka terapija u ovoj etapi zapravo predstavlja početke rehabilitacionog rada.

Tako će primjena **radne terapije** u ovoj etapi podrazumijevati sljedeće aktivnosti:

- a) u periodu klasične adaptacije, štićenici se odmah uključuju u radne aktivnosti, daju im se poslovi gdje je potrebna fizička aktivnost ali manja odgovornost (održavanje čistoće abdesthane i WC prostora, čišćenje kruga Centra...),
- b) u periodu izolacije, štićenici se polahko, prolaskom vremena, uvode u fizički teže i odgovornije poslove. To su različite vrste poslova:
 - stočarstvo (sve što ta briga podrazumijeva-hranjenje, pojenje, muža stoke itd),
 - rad u plastenicima (sadnja i zaljevanje povrća, berba plasteničnih proizvoda itd.)
 - rad u njivama (sijanje povrća i drugih kultura, okopavanje i sadnja sadnica voća, čišćenje njiva itd).
 - u ovoj etapi odgojnog procesa, pojedini štićenici se mogu uvoditi i u poslove u kuhinji, gdje mogu imati ulogu asistenata glavnoj osobi u kuhinji.

Primjena **duhovne terapije** u ovoj etapi rehabilitacije podrazumijeva:

- a) u prvom dijelu ove etape (klasična adaptacija) u procesu duhovne terapije se, po uspostavljanju nivoa znanja kod novih štićenika, počinje sa uvodom u vjeru, upoznavanje osnovnih vjerskih istina, učenje o taharetu, abdestu, guslu i tejemumu, učenje osnovnih kur'anskih sura, uvod u islamske obrede (teorija i praksa namaza).
- b) u drugom dijelu ove etape (izolacija) se nastavlja sa procesom duhovne terapije, nastavlja se sa proširivanjem znanja o vjeri i uvođenjem u osnove vjere. To dalje podrazumijeva:

- iz oblasti vjerovanja (imana), obraditi poglavlje o vjerovanju u Boga dž.š., dokazima postojanosti, svojstvima Boga dž.š.,
- također, iz oblasti vjerovanja obraditi vjerovanje u meleke, džine i šejtane, kao i vjerovanje u Božije Knjige, upoznavanje s Kur'anom
- upoznavanje s vjerskim obredima, svrhom i načinom njihovog obavljanja,
- podučavanje osnovnim principima vjerskog učenja o Bogu, čovjeku i svijetu,
- podučavanje vjerskim propisima koji se tiču svih detalja čovjekovog života,
- pred kraj ove etape, počinje se sa uvodom u osnove arapskog pisma.

Psihološka terapija u ovom periodu podrazumijeva sljedeće korake:

- a) tokom perioda klasične adaptacije posmatraju se promjene kod štićenika nastale promjenom mjesta boravka, promjenom društva, sposobnost navikavanja na nove uvjete života, na organizaciju radnog dana, navikavanje na druge štićenike kao i odnosi među njima, navikavanje na odgovorne osobe u Centru i druge promjene koje se mogu uočiti u ovom periodu,
- b) tokom perioda izolacije:
 - posmatra se sposobnost preuzimanja odgovornosti prilikom izvršavanja radnih aktivnosti, kao i promjene koje se pri tome dešavaju,
 - obraća se pozornost na napredak koji štićenik pokazuje u odnosu na dolazak u Centar (u pravcu odnosa sa štićenicima, promjena navika u odnosu na period života prije dolaska u Centar, razmišljanja i stavove o svom životu sada i prije itd),
 - posmatranje emocionalnog stanja štićenika, njegovog psihofizičkog i socijalnog razvoja,
 - paziti na eventualne probleme na koje štićenik nailazi te reagovanje u skladu s tim problemima,
 - pomagati štićeniku u periodima psihičkih i fizičkih kriza te konstantni rad na otklanjanju svih okolinskih i subjektivnih faktora koji dovode do kriza,
 - kontinuirano nadgledanje štićenikovog ponašanja u Centru i evidentiranje svih promjena.

4.2. REHABILITACIJA

Rehabilitacija - (lat. *habilitio* – izliječiti, osposobiti); znači ponovno osposobiti, dovesti u prvobitno stanje, vratiti na početno stanje, ponovno izliječiti.

Rehabilitacija je druga etapa u ovom procesu i podrazumijeva period trajanja od 5-8 mjeseci, odnosno, od 3. do 10. mjeseca štićenikovog boravka u Centru. Predstavlja veoma bitnu etapu i zbog toga joj je dodijeljen pomenuti vremenski period trajanja. Nastavlja se na prvu etapu rehabilitacionog procesa i od rješavanja prve etape zavisi razvoj i dalji nastavak ovog procesa.

Sa medicinskog aspekta, rehabilitacija podrazumijeva pomoć u liječenju pacijenta i vraćanje njegove zdravstvene situacije u prvobitno stanje. Bitno je pri tome napomenuti da se pojam rehabilitacija upotrebljava u onim slučajevima kada je moguće izliječiti i vratiti u prvobitni oblik nešto što je već postojalo, situaciju i stanje koje je već bilo, ali je zbog određenih faktora došlo do promjene tog stanja. Takvo se značenje rehabilitacije upotrebljava u oblastima specijalne pedagogije gdje se tim pojmom nastoji objasniti napredak u terapiji i liječenju osoba sa psihofizičkim poremećajima i problemima (rehabilitacija osoba sa oštećenjem sluha, govora itd.) dok se sa oprezom govori o rehabilitaciji mentalno retardiranih osoba zbog činjenice da takve osobe nisu imale period zdravog i normalnog djelovanja već su, uglavnom, takve od rođenja te se rehabilitacijom ne bi moglo postići prvobitno stanje.

Slično značenje rehabilitacija ima i u smislu u kojem se upotrebljava kao etapa rehabilitacionog procesa štićenika Centra. Ovom fazom se nastoji štićenicima omogućiti povratak u normalno psihofizičko funkcioniranje kakvo su imali prije pojave ovisnosti o psihoaktivnim supstancama. Pod rehabilitacijom smatra se proces pomoći pojedincu kako bi se on osposobio za normalno društveno funkcioniranje u fizičkom, psihičkom i socijalnom smislu. Cilj je ove etape rehabilitacionog procesa, a uz pomoć programskih terapija, pomoći štićenicima da dostignu stepen normalnog psihofizičkog funkcioniranja, razvijanja i usvajanja novih moralnih vrijednosti i onih kategorija koje nisu imali, a čiji je nedostatak doveo do zloupotrebe narkotika. To je zapravo omogućavanje i vraćanje onog individualnog funkcioniranja kojeg su imali prije dolaska u kontakt sa narkoticima i načina života koji su imali konzumirajući psihoaktivne supstance.

U ovoj etapi odgojnog procesa štićenici više nisu u procesu izolacije tako da im se omogućuje posjeta roditelja i rodbine. Naravno, ova posjeta se organizuje shodno napretku svakog štićenika ponaosob, te ukoliko stručni tim Centra utvrdi da štićenik nije spreman za posjetu, ista se odgađa do perioda kada će se ustanoviti da je štićenik spreman za posjetu i da ona može samo pozitivno uticati na tok rehabilitacije, njen razvoj i dalji napredak. Također, u ovom periodu odgojnog procesa štićenicima se omogućuju i telefonski razgovori sa roditeljima i rodbinom. Telefonski razgovori se omogućuju nakon što štićenik dobije posjetu i svaki štićenik ima mogućnost da sa svojim roditeljima razgovara telefonom svakih 15 dana po 5-10 minuta. Štićenici tokom ovog perioda imaju mogućnost da povremeno, organizirano i zajedno sa odgajateljima, napuštaju Centar i izlaze u grad. I ova kategorija etape zavisi od individualnog napretka štićenika i izlazak imaju samo štićenici za koje stručni tim Centra odluči da su spremni za izlaske. Cilj povremenog izlaska iz Centra i provođenja vremena u gradu je da se ima uvid u reakcije štićenika na ponovni ulazak u društvenu sredinu, njihovo emocionalno i socijalno ponašanje i reagovanje, kao i zrelost i spremnost svakog pojedinog štićenika da se suoči sa problemima i

poteškoćama koje društvo donosi, da na njih normalno i pozitivno reaguje i da ih rješava na društveno prihvatljiv i očekivani način.

Ovaj proces podrazumijeva primjenu određenih tehnika i postupaka koji će pomoći postizanju cilja. To su, prije svega, tehnike i postupci koji su primjenjuju u toku duhovne, radne, psihološke i terapije kroz slobodno vrijeme.

Kroz proces **radne aktivnosti**, u ovoj etapi rehabilitacionog procesa se obavljaju mnoge aktivnosti koje imaju za cilj usmjeravati i pospješiti razvoj rehabilitacije ovisnika. Bitno je napomenuti da se u ovoj etapi rehabilitacionog procesa štíćenima daju veće odgovornosti u radu, kao i da se obraća pozornost na njihovu kreativnost i interese u pogledu radnih aktivnosti. Pojedini štíćenici u ovoj etapi odgojnog procesa dobijaju posebne radne zadatke (svaka grupa - posebni zadaci, s tim da se kasnije, po potrebi, grupe štíćenika mijenjaju aktivnosti). Tako je npr. jedna grupa zadužena za kuhinju, druga za plastenike, treća za izradu betonskih i drvnih proizvoda itd.

Radne aktivnosti koje se provode u ovoj etapi rehabilitacionog procesa su sljedeće:

- kada je u pitanju održavanje čistoće unutrašnjosti i kruga Centra, od štíćenika se traži temeljitost, racionalnost i, posebno, odgovornost u svim poslovima koji im se određuju. Pri tome im se, gdje god je moguće, daju veće odgovornosti u smislu da ih se ne kontroliše stalno, da se uvijek ne nadgledaju, već se puštaju da samostalno obavljaju određene radnje da bi se imalo uvida u njihovu zrelost i napredak ili, pak, nazadovanje ukoliko se ustanovi da još uvijek nisu samostalni i sposobni da im se prepusti briga oko pojedinih specifičnih aktivnosti,
- kroz radne aktivnosti stočarstva (sa svim pojedinačnim aktivnostima koju ovaj vid rada donosi), također se nastoji omogućiti više slobode i odgovornosti u svakodnevnoj brizi štíćenika za stoku. To dalje podrazumijeva da se štíćeniku, koji je npr. zadužen za brigu oko stada ovaca, omogući da svakodnevno izvodi stado na ispašu, a da se potom vraća u Centar kada uvidi da je zadatak (tj. hranjenje stada) izvršen. U tom pogledu mu se daje mogućnost odabira mjesta ispaše, vremena trajanja ispaše i svega onog što je bitno za tu vrstu aktivnosti (podrazumijeva se da su sva potencijalna mjesta za ispašu, vremenski intervali i periodi trajanja ispaše, kao i sve specifičnosti vezane za brigu za stoku, ipak unaprijed određeni pravilima Centra, tako da štíćenici imaju slobodu izbora samo unutar tih određenih kategorija). Zahvaljujući ovakvom organiziranju brige za stoku, može se imati uvid u odgovornost štíćenika kada su u pitanju određeni zadaci,
- radne aktivnosti koje su vezane za poljoprivredne poslove, podrazumijevaju širok spektar aktivnosti u kojima štíćenici učestvuju uz nadzor odgajatelja, ali podrazumijeva i samostalno učestvovanje štíćenika u poljoprivrednim poslovima. Pri tome se podrazumijeva da se grupama štíćenika daju specifični zadaci, gdje će im se objasniti njihova uloga u tim poslovima, i da se od njih očekuje odgovorno obavljanje poslova i postizanja očekivanih rezultata. Tako će grupa koja se brine za plastenike dobiti zadatak da uzgaja određenu poljoprivrednu kulturu (od sadnje sjemena, presađivanja u plastenik, uzgoja,

zalijevanja, prskanja i, na kraju, sakupljanja) i da će se od njih očekivati da taj posao obavljaju odgovorno, samostalno i prema utvrđenom pravilniku. Sve probleme i poteškoće na koje budu nailazili, u pravilu bi trebali samostalno rješavati. Pri tome je uloga odgajatelja i stručnog tima Centra da povremeno nadgledaju rad štićenika i da im eventualno, po potrebi, ukazuju na određene propuste ili načine rješavanja određenih problema,

- aktivnosti oko izrade drvene i betonske galanterije, također, imaju novu dimenziju u ovoj etapi rehabilitacionog procesa. I na ovim poslovima se od štićenika traži potpuna odgovornost, kreativnost i samostalnost u izvršenju određenih zadataka. Tako će pojedini štićenici zaduženi za izradu drvnih i betonskih proizvoda, dobiti konkretne zadatke u vidu izrađivanja potrebnog drvenog namještaja ili betonskog proizvoda, kao što su razni stolovi, stolice, klupe, ormari, stalaže, ili, pak, betonski stubovi, ivičnjaci, pločnici, stubovi za kućne ograde i slične proizvode. Od štićenika se traži da racionalno, temeljito i u predviđenom roku urade potrebne zadatke kako bi se imalo u vidu njihova sposobnost organizacije posla i mogućnost rada pod pritiskom i stresom. Zapravo, pokušavajući stvoriti uvjete rada u normalnom radnom okruženju, nastoje se razviti navike i osobine koje svaka osoba treba imati da bi pravilno obavljala svoje radne zadatke,

U ovoj etapi odgojnog procesa, štićenici imaju mogućnost da dobiju ulogu osobe koja je najodgovornija u pojedinim poslovima i aktivnostima.

Svim ovim postupcima i metodama rada unutar radne terapije omogućava štićenicima samostalnost u donošenju odluka, sposobnost odlučivanja i određivanja prioriteta u poslovima, kao i tačnost i preciznost u izvršenju bilo koje vrste posla, kako u Centru tako i u svakoj radnoj atmosferi u kojoj se nađu po izlasku iz Centra.

U realizaciji **duhovne terapije** u ovoj etapi se sa štićenicima obrađuju sljedeća područja:

- iz oblasti vjerovanja obraditi oblasti u vezi s vjerovanjem u poslanike, kao i oblasti vezane uz vjerovanje u Sudnji dan, budući svijet, polaganje računa, Džennet i Džehennem
- učenje arapskog pisma i pravilnog učenja Kur'ana,
- namaz i propisi oko namaza (detaljnija obrada svih namaza, obrađivanje svih propisa vezanih uz namaz, svrha i smisao klanjanja namaza),
- post i propisi oko posta (svrha i smisao posta, ko je dužan postiti i druga detaljnija obrada propisa o postu),
- obrada različitih pitanja iz sfere morala a koja su bitna za odgojno usavršavanje štićenika kao i pomoć u njihovoj rehabilitaciji. To su pitanja vezana za svakodnevni život i odnose se na:
 - samokontrolu, prepoznavanje vlastitih nedostataka i rad na njihovom uklanjanju,
 - usvajanje novih moralnih vrijednosti u procesu odgoja,
 - izgrađivanje povjerenja,
 - osjećanja za red, ljubav, higijenu, bratsvo u religiji,
 - iskrenost prema Bogu i ljudima i druga bitna pitanja.

Psihološka terapija je veoma bitna u toku ove etape rehabilitacionog perioda. Kroz utvrđene korake i zadatke u ovoj terapiji, a uz pomoć ostalih terapija, nastoji se omogućiti potpuni proces rehabilitacije štićenika. U ovom procesu se poduzimaju niz koraka na osnovu kojih je potrebno upoznati psihičko stanje štićenika, a time i omogućiti rehabilitaciju štićenika i pomoći u njihovom uključivanju u normalno društveno okruženje što predstavlja i osnovni cilj rada Centra. Tako je potrebno u ovoj etapi rehabilitacionog procesa obaviti sljedeće postupke:

- nastavlja se posmatranje sposobnosti preuzimanja odgovornosti u svim dnevnim aktivnostima koje štićenici obavljaju kao i evaluacija postignuća u tom pogledu,
- omogućava se uvid u svaki aspekt štićenikovog života, odnosno kroz razgovore i opservacije upoznaju se pojedini periodi štićenikovog života: djetinjstvo, škola (odnosi u školi sa vršnjacima, sa učiteljima, učestvovanje u školskim aktivnostima, ocjene), aktivnosti u slobodnom vremenu (aktivnosti van kuće, van škole, čitanje, radio, televizija), odnosi sa vršnjacima u slobodnom vremenu, odnosi i situacije u roditeljskom okruženju i druge slične situacije iz kojih se mogu uočiti i definisati vulnerabilni faktori, faktori koji su uticali i doveli do zloupotrebe psihoaktivnih supstanci,
- korištenje postupaka koji dovode do upoznavanja cjelovitog psihičkog života štićenika, tj. raspoloženja, afekta, percepcija, sadržaja i procesa mišljenja, sensorijuma (nivo svijesti i poremećaji svijesti), pamćenje, sposobnost rasuđivanja i druge oblasti ličnosti potrebne za uvid u psihičko zdravlje,
- posebna pažnja se mora obratiti na emocionalni i socijalni razvoj štićenika, njihov napredak u tom pogledu,
- intenzivni rad na razvijanju sposobnosti uspostavljanja ravnoteže između razuma i osjećanja, odnosno između razuma i emocija, kako bi se smanjile nekontrolisane emocionalne reakcije (nekontrolisane reakcije bijesa, srdžbe, agresivnosti i drugih negativnih emocionalnih reakcija),
- pronalaženje strategije koja će biti usmjerena na rješavanje unutrašnjih problema štićenika, kao i tehnika razvijanja uma za upravljanje emocijama, konfliktima, frustracijama u cilju rehabilitacije i sličnih koraka u povratku u normalan život,
- kroz svakodnevne aktivnosti (gdje se štićenicima zbog karakterističnosti ove etape daje više odgovornosti i više uključenosti u rad novih štićenika, čime su stvoreni uvjeti za nastajanjem okruženja identičnom onomu koje se nalazi u normalnom društvenom okruženju, odnosno u prostoru izvan Centra), posmatra se spremnost na prihvatanje uloga zdravih i zrelih jedinki društva, osoba na koje se u svakom trenutku računa na bezrezervnu pomoć, od kojih se očekuje kreativnost i sposobnost rješavanja svih problema i svih situacija na koje se nailazi u svakodnevnom životu.

- uz pomoć specijaliziranih testova, kojima će se ispitivati socijalna (ne)prilagođenost, uvidjeti psiho-socijalno stanje štićenika, kao i sve osobenosti štićenika po pitanju socijalnih kategorija,
- evidentiranje svih promjena koje se primijete kod štićenika i vođenje dosjea o cjelokupnom napretku štićenika u ovom periodu rehabilitacionog procesa.

Sve informacije koje je potrebno prikupiti u procesu psihološke terapije u ovom periodu rehabilitacionog procesa, dobijaju se koristeći nekoliko postupaka psihološke procjene ličnosti. To su već unaprijed navedeni postupci kao što su:

- intervjui, koji u ovom dijelu rehabilitacionog procesa imaju posebnu ulogu zbog čestih individualnih razgovora sa štićenicima,
- ankete, upitnici i razne skale procjena, koje u ovom dijelu imaju za cilj utvrđivanje nivoa psihičkog razvoja i psihičke zrelosti svakog pojedinca ponaosob,
- u ovom dijelu rehabilitacionog procesa su od veoma velike važnosti i primjena specijaliziranih testova za utvrđivanje nivoa socijalnog, emocionalnog i intelektualnog razvoja ličnosti,
- slobodno posmatranje (opservacija) štićenika u njihovim svakodnevnim aktivnosti također ima određeno mjesto u ovoj etapi rehabilitacionog procesa, a bitna je zbog predočavanje sredine u kojoj su štićenici slobodni da prema svojim idejama i interesima kreiraju određene vremenske periode, a što može biti od velike koristi za proces rehabilitacije.

Karakteristike primjene četvrte terapije rehabilitacionog procesa, terapije kroz **slobodno vrijeme**, u ovoj etapi rehabilitacionog procesa su da je od velike važnosti da se štićenicima omogući dio vremena koji će oni provoditi i kreirati prema vlastitim sposobnostima i interesima (ali ipak u granicama pravila Centra). Pri tome se uviđaju stvari koje štićenike interesuju, a koje oni izvršavaju kroz obrazovni, sportski i rekreativni nivo ove terapije. Štićenike je potrebno usmjeravati, poticati i pomagati njihovo napredovanje u aktivnostima koje oni iz zadovoljstva rade u periodima slobodnog vremena, s ciljem iskorišćavanja tih aktivnosti za dalji razvoj i tok rehabilitacije štićenika.

Unutar ove etape posebno je potrebno obratiti pažnju na talentirane štićenike, na njihove interese i potrebe i, s obzirom na ovu činjenicu, organizovati slobodno vrijeme shodno razvijanju i napredovanju talentiranih štićenika. Pri tome se misli na prepoznavanje i pomoć u razvijanju i napredovanju štićenika talentiranih za muziku (sviranje, komponovanje muzike), kaligrafiju (pisanje arapskog pisma na papiru, drvetu), crtanje (slike, grafički dizajn, modelarstvo), pisanje (pismeni sastavi, pjesme), računarstvo (programiranje, dizajn), kao i razvijanje svih drugih pozitivnih osobina, navika i interesa kod štićenika.

Također, sljedeća stvar koju je potrebno spomenuti unutar ove etape odgojnog procesa jeste i organizacija edukacijskih sekcija. Sekcije se organiziraju unutar slobodnog vremena, organiziraju ih uposlenici Centra a provode ih štićenici koji su

talentirani za pojedina područja djelovanja (muzika, crtanje, kaligrafija...). Tako se u ovom dijelu može omogućiti da svaki štićenik, shodno svojim interesima i mogućnostima, nauči da svira, crta, da upozna rad na računaru kao i da nauči druge slične aktivnosti.

4.3. RESOCIJALIZACIJA

Resocijalizacija – (lat. *socius* – drug, društvo) podrazumijeva proces kojim se pokušava doći do promjene nepravilno razvijenog procesa socijalizacije. Ovaj proces zapravo omogućava društveno poželjnu promjenu socijalnog ponašanja kod osoba kod kojih proces socijalizacije ličnosti inače nije bio uspješno završen.

Resocijalizacija je treća etapa u procesu rehabilitacije štićenika i traje 2-3 mjeseca, u okviru minimalnog trajanja rehabilitacijskog procesa (12 mjeseci) odnosno, 8-9 mjeseci u slučajevima produženja programa rehabilitacijskog procesa na 18 mjeseci. Cilj ove etape rehabilitacionog procesa je rad na mijenjanju nepoželjnih socijalnih osobina ličnosti i istovremena transformacija istih u socijalno poželjne i očekivane osobine i kao takve prihvatljive u socijalnom okruženju, odnosno u društvenoj zajednici.

Resocijalizacija je opći naziv za postupke i procese koji dovode do društveno poželjnih promjena u stavovima, vrijednostima i ponašanju osoba kod kojih socijalizacija nije bila uspješna, pretežno onih koji se antisocijalno ponašaju (ponašanje koje je u suprotnosti sa socijalnim i moralnim normama i štetno je za funkcioniranje neke grupe ili društva). Postupci koji se primjenjuju i procesi koji se odvijaju u resocijalizaciji trebali bi dovesti do takvih promjena koje omogućuju osobi uključivanje u socijalnu sredinu i normalno funkcioniranje u društvu. Dakle, ovaj pojam se koristi za ispravljanje krivo usmjerenog procesa socijalizacije. Proces socijalizacije zapravo predstavlja proces kojim se društvene vrijednosti, društvena pravila, norme i obrasci ponašanja prenose s jedne generacije na drugu i inkorporiraju (usvajaju) se da bi postale sastavni dio ličnosti, a čime se omogućava stabilno i skladno funkcioniranje društva. Pojedinci takva pravila i vrijednosti moraju usvojiti kao svoja vlastita, ne (samo) da bi bili stabilne i cjelovite ličnosti već i radi toga da bi se društveni zadaci i uloge obavljali lakše.

Resocijalizacija u pojedinim znanstvenim disciplinama ima, za razliku od općeg značenja, i svoje specifičnije određenje. Tako npr. u krivičnom pravu se spominje pojam *resocijalizacija delikventa* koja podrazumijeva transformaciju njegovog (delikventovog) ponašanja, pa i cijele psihološke ličnosti, tako da od devijantne, društveno negativne i štetne ličnosti postane društveno koristan član zajednice.

Za ovaj program rehabilitacionog procesa bitno je definisanje resocijalizacije ovisnika o psihoaktivnim supstancama. Pod resocijalizacijom se smatra afirmacija ovisnika (proporcionalno trajanju apstinencije) u porodici, braku, na radnom mjestu, kao i razvoj kvalitete života apstinenta prema očekivanoj razini društvenog, kulturnog i osobnog te sposobnost suočavanja sa životnim problemima bez konzumacije psihoaktivnih supstanci. Također, pod resocijalizacijom u ovom programu rehabilitacionog procesa, a koja se praktički odvija paralelno s procesom rehabilitacije i nastavlja se na njega, podrazumijevamo aktivnosti koje se vode u cilju uključivanja rehabilitiranih osoba u normalne društvene tokove. Važno je reći da su i adaptacija i rehabilitacija i resocijalizacija dijelovi jedne cjeline ili procesa, jer jedan dio ovisi o uspjehu ili neuspjehu drugoga, a svi zajedno imaju isti cilj - usmjeriti pojedinca na kvalitativno drugačiji način življenja.

Međutim, potpuna promjena ličnosti, odnosno potpuna resocijalizacija, teško je ostvarljiva kod formiranih ličnosti, ali je izgrađivanje sposobnosti prilagođavanja

društvenim uvjetima zajedničkog života, izgrađivanje navike na rad i razvijanje osjećanja odgovornosti moguće kod najvećeg broja ovisnika.

Bitno je, također, za resocijalizaciju nastojanje da se ovisnik podigne na stepen ponašanja koji odgovara osnovnim zahtjevima našeg društva, da se kod njega učvrsti osjećanje individualne i društvene odgovornosti, društvene svijesti i samodiscipline, da se osposobi za odgovorno i savjesno učešće u socijalnom životu. Aktiviranje te socijalne odgovornosti, odgoja za tu odgovornost, je ono što određuje cilj i sadržaj resocijalizacije u programu rehabilitacionog procesa i od čega se očekuju najveći efekti u ovom rehabilitacionom procesu. Naravno, ova etapa podrazumijeva i rad sa društvom, odnosno, nastojanje da društvo prihvata štićenika po njegovom izlasku iz Centra.

Cilj koji se želi postići etapom resocijalizacije u okviru odgojnog procesa Centra jeste da štićenici počnu živjeti normalnim radnim i društvenim životom i da, kao takvi, mogu biti prihvaćeni u radnom i životnom okruženju kada se ponovo vrata u staru društvenu zajednicu. Tako će se u etapi resocijalizacije štićenicima omogućiti odlasci na dobrovoljni rad van Centra, dati odgovornost i povjerenje u upravljanju motornim vozilima, povjerava im se rukovođenje različitim poslovima unutar Centra, oni sami postaju pratioci za nove osobe koje pristupaju u Centar i predaju im svoje radno, psihološko i socijalno iskustvo. Također, štićenici u etapi resocijalizacije imaju mogućnost da povremeno odu na vikend kući pri čemu ne prekidaju rehabilitacijski proces. Naravno da se sve ove aktivnosti provode uzimajući u obzir štićenikov napredak u rehabilitaciji te njegovu spremnost i zrelost za prihvatanje odgovornosti za pomenute aktivnosti. Stručni terapijski tim Centra određuje i ocjenjuje sposobnost štićenika da učestvuje u ovom planiranom i sukcesivnom uključivanju u društvo, a time i potpuni povratak štićenika u njegovu društvenu zajednicu.

Na kraju etape resocijalizacije, a time i na kraju kompletnog programa odgojnog i rehabilitacionog procesa štićenika, stručni tim Centra radi na osiguranju samostalnog i nezavisnog djelovanja štićenika po njegovom povratku u društvenu zajednicu. Ovo zapravo predstavlja i ostvarivanje cilja ovog Centra, a to je potpuna rehabilitacija ovisnika o psihoaktivnim supstancama i njihov povratak u društvenu zajednicu kao normalno funkcionirajućih i ravnopravnih članova društva. Pri tome se misli na osiguravanje mogućnosti zaposlenja u društvu, a zaposlenje je bitan faktor koji određuje socijalizaciju i identitet ličnosti u društvu, a istovremeno i finansijsku i svaku drugu nezavisnost i samostalnost. Tako Centar, zahvaljujući saradnji sa raznim nivoima vlasti u zemlji (medžlisima islamske zajednice, općinskim i kantonalnim vlastima, kao i saradnji sa drugim institucijama identičnog ili sličnog djelovanja), nudi tri mogućnosti angažmana svojim štićenicima, a budućim ravnopravnim članovima životne, radne, kulturne i svake druge zajednice. To su sljedeće opcije mogućeg zasnivanja radnog odnosa:

1. saradnjom sa drugim institucijama i organizacijama koje imaju identično ili slično polje djelovanja, omogućiti zaposlenje štićenika u takvim ustanovama kao osoba koje su direktno upoznate sa programom odgojnog procesa osoba ovisnih o psihoaktivnim supstancama, kao i osobenostima takvih osoba. Ovo podrazumijeva i mogućnost zaposlenja u ovom Centru,
2. kroz saradnju sa medžlisima u BiH ostvariti mogućnost zaposlenja štićenika kao mujezinâ u pojedinim mjesnim džamijama i mesdžidima,

3. kroz saradnju sa roditeljima, općinskim i kantonalnim vlastima ostvariti mogućnost zaposlenja štićenika u društvenim i privatnim proizvodnim djelatnostima.

Ovim aktivnostima Centar pokušava provesti jedan od svojih zadatak a to je briga o otpuštenim štićenicima. U okviru ove kategorije, cilj je Centra da se kod svakog štićenika razvije osjećaj da Centar doživljavaju kao mjesto gdje će svaki od njih, u svakoj situaciji, slobodno doći i zatražiti pomoć, savjet i podršku za sva pitanja i probleme sa kojima se budu susretali.

I ova etapa rehabilitacionog procesa mora proći kroz rehabilitacione terapije. S obzirom na činjenicu da je ova posljednja etapa, terapije se također moraju kretati u tom smjeru. Dok je glavna karakteristika prethodne etape bila davanje odgovornosti štićenicima u toku svakodnevnih aktivnosti, karakteristika ove etape je zaokruženje ovog procesa i postizanje stepena u rehabilitaciji štićenika kada im se pruža još veća odgovornost, kao i povjerenje, u smislu praćenja i nadgledanja napretka štićenika u nižim etapama rehabilitacionog procesa.

Kroz proces **radne terapije**, štićenik se uvodi u proces samostalnog vođenja i upravljanja određenim radnim aktivnostima, gdje mu se određena grupa štićenika stavi na odgovornost, s ciljem omogućavanja samostalnog vođenja poslova i razvijanja upravljačkih sposobnosti po izlasku iz Centra. U ovoj etapi rehabilitacionog procesa, a unutar ove radne terapije potrebno je obavljati sve aktivnosti koje mogu pomoći u realizaciji cilja resocijalizacije. Na ovoj etapi štićenici započinju živjeti normalnim radnim i društvenim životom. Oni dobivaju mogućnost ići u grad, voziti automobile, povjerava im se rukovođenje različitim poslovima, oni sami postaju pratioci za nove koji pristupaju u Centar i predaju im svoje radno, psihološko i socijalno iskustvo. Konkretno, to u radnim aktivnostima znači sljedeće:

- u poslovima čišćenja i održavanja čistoće kruga i unutrašnjosti Centra, štićenicima se omogućuje da učestvuju u kreiranju i rasporedu novih štićenika na ove poslove, da nadgledaju rad novih štićenika i ukazuju im na probleme na koje nailaze. Time se omogućava razvijanje sposobnosti vođenja poslova, davanje povjerenja i odgovornosti čime se može postići promjena u stavovima, uvjerenjima i vlastitim pogledima na život,
- u svim ostalim poslovima vezanim za radne aktivnosti, rad sa stokom, rad u njivama, plastenicima, izrada drvne i betonske galanterije, teži se postizanju veće odgovornosti, prilagođavanju uvjetima radne atmosfere, davanju povjerenja štićenicima sve s ciljem razvijanja i mijenjanja njihovih stavova, pogleda na život, usvojenih vrijednosti, odnosno mijenjanja usvojenog procesa socijalizacije i pokušaja razvijanja društveno prihvatljivih normi ponašanja.

U procesu **duhovne terapije** sa štíćenicima se izvršavaju završne oblasti iz polja religije. Tako se u procesu ove obrađuju sljedeće teme:

- po pitanju vjerovanja, obrađuje se vjerovanje u Božije određenje čime je završena kompletna oblast vezana za vjerovanje, odnosno iman,
- nastavak učenja Kur'ana i njegovo daljnje uvježbavanje,
- propisi o zekatu i hadždžu čime se također završava poglavlje o vjerskim ibadetima,
- propisi o braku – prava i obaveze muža i žene,
- najbitniji propisi o halalu i haramu,
- odnosi prema roditeljima, rodbini, komšijama, prema ostalim ljudima,
- zikr (veličanje Boga) i propisi vezani uz zikr,
- sve ostale bitne teme koje mogu pomoći za dalji razvoj ličnosti,
- kompletiranje duhovne strane osobe i osposobljavanje za pravilno odupiranje od svih iskušenja i poroka.

U okviru **psihološke terapije**, sa štíćenicima u ovoj etapi rehabilitacionog procesa se prolazi kroz nekoliko područja rada bitnih za proces resocijalizacije, a istovremeno i za cjelokupni proces rehabilitacije. Koristeći već navedene tehnike psihološke terapije, potrebno je omogućiti stabilnost štíćenika, pomoći u izgradnji novog identiteta, omogućiti lagani i "bezbolni" izlazak u društvenu zajednicu. Tako se rad u psihološkoj terapiji, pod uvjetom da su sve pojedinačne kategorije u prošloj etapi rehabilitacionog procesa uspješno i na zadovoljavajući način završene, bazira na prikupljanju sljedećih informacija bitnih za razvoj i napredak procesa resocijalizacije:

- kroz individualne razgovore utvrditi stepen spremnosti na povratak u staru zajednicu, u staro društveno okruženje s kojim je bio u periodu konzumiranja psihoaktivnih supstanci. Ukoliko se utvrdi eventualna nespремnost, tražiti uzroke za takvu situaciju i pomoći u njihovoj realizaciji,
- rješavati probleme u odnosima s ljudima i okruženjem nastale u periodu zloupotrebe narkotika,
- obnova roditeljskih, familijarnih i društvenih veza,
- kroz individualne razgovore kao i uz pomoć upitnika saznati eventualne strahove od ponovnog susreta sa društvenim okruženjem, saznati šta bi svakom štíćeniku ponaosob moglo predstavljati najveći problem po dolasku u staro društveno okruženje. Po pronalasku takvih informacija, određivati mehanizme njihovog rješenja,
- pomoć štíćenicima u pronalaženju racionalnih i društveno prihvatljivih obrambenih mehanizama ličnosti koje će osoba moći koristiti u svim nepovoljnim situacijama i uvjetima koji mogu dovesti do recidiva,

- pomoći štićeniku da nauči prepoznati kod sebe sve one rizike i probleme u koje ga ovisnost može dovesti kao i da nauči kako prevladati probleme na jedan drugačiji, kvalitetniji i bolji način, kako za njega, tako i za njegovu obitelj,
- i u ovoj etapi je, ukoliko to u prethodnoj etapi nije realizovano, potrebno pomoći štićenicima da se oslobode negativnih načina reagiranja na frustracije, zajedničkim radom povisiti prag tolerancije na frustraciju, tako da ne dolazi do nekontrolisanih emocionalnih reakcija, afektivnog reagovanja i drugih negativnih pojava koje se pritome javljaju (ljutnja, agresija, nervoza, konfliktne situacije itd),
- u okviru saradnje sa društvenom zajednicom u koju štićenik treba da dođe, potreban je poseban vid aktivnosti rada Centra radi uspostavljanja i obnavljanja kruga poznanika i prijatelja, da se u saradnji s drugim subjektima u društvu omogući zaposlenje štićenika ili da se završi započeto i prekinuto školovanje. Te se aktivnosti provode sve dok se ne osigura potpuna samostalnost osobe.

Sve informacije koje se dobijaju u okviru psihološke terapije u ovoj etapi odgojnog procesa se evidentiraju i arhiviraju u psihološku dokumentaciju koja se dalje pohranjuje u dosje svakog štićenika ponaosob. Tako će se nakon završenog procesa rehabilitacije imati potpuni uvid u dokumentaciju svih štićenika koji su prošli kroz Centar.

U okviru **slobodnog vremena** kao terapijskog procesa u ovoj etapi rehabilitacionog procesa, promatra se ponašanje i reagovanje štićenika u njihovim svakodnevnim slobodnim aktivnostima. Pri tome se posmatra njihova sposobnost da prihvataju druga mišljenja, prijedloge, ideje, sugestije, kritike, odnosno da prihvataju činjenicu da je svaki čovjek individuala za sebe i da je drugačiji od ostalih. U toku sportskih aktivnosti posmatrati eventualne konflikte koji dolaze zbog različitog viđenja problema, te na koji način štićenici rješavaju probleme u nastalim situacijama, da li primjenjuju razuman i logičan način razmišljanja i rješavanja koji se očekuje da se primjenjuje po povratku u društvo, ili je to primitivni način rješavanja problema itd.